

SHAXMATNING KELIB CHIQISHI HAMDA O`ZBEKISTON SHAXMAT TARIXI

Choriyeva Munira Faxriddin qizi

O`zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti talabasi

Annotatsiya: *Shaxmat inson zehni, xotirasi, mantiqiy fikrlash qobiliyati, diqqatini jamlovchi, qobiliyatlilik va qat`iylilikni oshiruvchi sport turi hisoblanadi. Ushbu maqolada shaxmat so`zining kelib chiqishi uning tarixi hamda rivojlanishi, shuningdek, O`zbekistonda shaxmat tarixi haqida qisqacha keltirilgan.*

Kalit so`zlar: *Chaturanga, shohmot, shatranj, FIDE, "Klassik" yo`nalish, Vilgelm Steynis.*

Abstract: *Chess is a sport that increases human intelligence, memory, ability to think logically, concentration, ability and determination. This article briefly describes the origin of the word chess, its history and development, as well as the history of chess in Uzbekistan.*

Key words: *Chaturanga, checkers, chess, FIDE, "Classical" direction, Wilhelm Steinis.*

Аннотация: *Шахматы – это вид спорта, развивающий у человека интеллект, память, способность логически мыслить, концентрацию, способности и усидчивость. В данной статье кратко описано происхождение слова шахматы, его история и развитие, а также история шахмат в Узбекистане.*

Key words: *Chaturanga, checkers, chess, FIDE, "Classical" direction, Wilhelm Steinis.*

Shaxmat tarixi bir yarim ming yillik tarixga ega. Farazlarga ko`ra shaxmat hindlarning Chaturanga o`yini bo`lib bu forslar tomonidan o`zlashtirilib o`zgartirishlar kiritilib shatranj deb atalgan. VII asrda arablar Eronni egallagandan so`ng, shatranj Arab xalifaligiga tarqaldi. Arablar esa shatranjni Yevropaga tarqatishdi. XV asr oxirlarigacha shaxmatdagi Farzin va Filning o`yindagi xarakatlari cheklangan edi, shu paytdan boshlab esa zamonaviy ko`rinishga ega bo`ldi. O`yin sezilarli darajada o`zgardi, tezlashdi, oqlar o`yinni boshlab bergani uchun o`yinning ilk bosqichidayoq hujumda va joylarni egallashda ustunlikka ega bo`lishdi.

Hindiston shaxmatning vatani hisoblanadi, chunki miloddan avvalgi VI asr oxirlarida paydo bo`lgan Chaturanga o`yini shaxmatning to`g`ridan-to`g`ri qadimiy o`xshashidir. Chaturanga 8x8 o`lchadagi taxtada shaxmat donalariga o`xshash donalarda o`ynaladi va o`yindan maqsad raqib shoxini mot qilish edi. Arxeologik va yozma ma`lumotlarga ko`ra shaxmatning kelib chiqishini qadimgi Xitoy va Sosoniy hukmdorligidagi fors davlatiga bog`lovchi ayrim dalillar bor lekin bu dalillar yetarli emas.

XIX asr o`rtalarida dastlab turli shahar va davlatlarning eng kuchli shaxmatchilari o`rtasida o`yinlar shaklida asrning ikkinchi yarmidan esa xalqaro turnirlar ko`rinishida xalqaro musobaqalar tizimi paydo bo`ldi. 1886-yil Vilgelm Steynis Iogann Sukertorni mag`lub etdi va shaxmat bo`yicha 1-jahon chempioni deb e`lon qilindi. Shu musobaqadan keyin shaxmat bo`yicha jahon chempionatlari tarixi boshlandi. 1924-yil Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) tashkil etildi. 1946-yili to`rtinchi jahon chempioni Aleksandr Alyoxin vafotidan keyin keyingi unvon egalari FIDE tomonidan tasdiqlangan qoidalar asosida sportcha tanlov tizimi tomonidan tasdiqlanardi. XX asr oxirida shaxmatda bo`linish yuz berdi: Jahon chempioni Garri Kasparov va raqibi Naydjel Short FIDE homiyligida bo`lmagan yana bir o`yin o`tkazdilar va 1993-2006-yillarda bir vaqtning o`zida FIDE bo`yicha jahon chempionlari va "Klassik" yo`nalish bo`yicha musobaqalar o`tkazildi. 2006-yildan jahon chempionati qur`a tashlash marosimi birlashtirildi va 2013-yildan beri uni norvegiyalik Magnus Karlsen o`tkazmoqda.

XX asrning ikkinchi yarmida dunyoda kompyuter shaxmati rivojlana boshladi. 1979-yillarda dasturlar juda zaif darajada o`ynagan bo`lsa, 1997-yilda IBM tomonidan ishlab chiqilgan "Deep Blue" kompyuteri o`sha vaqtda amaldagi jahon chempioni Garri Kasparovni 3,5:2,5 hisobda mag`lub etdi. XX asrning ikkinchi yarmida dunyoda kompyuter shaxmati rivojlana boshladi. XXI-asr boshlariga kelib shaxmat dasturlarini kuchliligi insoniyat tomonidan tan olina boshlandi.

Chaturanga haqidagi ilk yozma ma`lumotlar qirol Xarshi Bano (VII asr) davrida sanskrit tilida yozilgan "Xarchasharita" tarixiy solnomasida yozilgan. Eski fors tilida yozilgan "Chatrang-Namak" ("Shaxmat haqidagi") risolasida shaxmat Hindiston hukmdori shaxanshox Xisrav 1 (531-579) tomonidan sovg`a qilingani hikoya qilinadi. Bu afsona tarixiy asosga ega va Xisrav 1 hukmdorligi vaqtida forslaning chaturanga bilan tanishishi aniqlanadi. Arab tarixchilari shaxmat Hindistonda paydo bo`lgani u yerdan forslarga berilgani haqida tarixiy ma`lumotlar kam berilgan. Bir qator arab tarixchilari shaxmatning paydo bo`lishi haqida har xil afsonalarni yozib qoldirishgan. Afsonaga ko`ra podshoh shaxmatni yaratgan odamdan tilagini so`rganda u hukmdordan mukofot o`rniga shaxmat taxtasining har bir keyingi katagida donalarni ikki barobarga ko`paytirganda olinadigan don miqdorini talab qilgan. Ko`p o`tmay podshoh bu so`ralgan miqdordagi bug`doy sayyorada yo`qligini tushunadi. Bir vaqtning o`zida bir nechta tarixchilar shaxmat kashfiyotchisining ismini Sassa yoki Sissa deb aytishadi. Bu afsona al-Adli, al-Yakubi, al-Beruniy va boshqalarning asarlarida uchraydi.

Chaturangada donalarning ba`zi harakatlari IX asrda shoir Rudratining "Kavyalankara" dostonida keltiriladi. Asarda yozilishicha butun taxta bo`ylab otning yurishi, farzinning harakatlari zamonaviy shaxmatda ham bor. Biroq Chaturanganing to`liq qoidalari aniq ma`lum emas.

Beruniyning "Hindiston" asarida (taxminan 1030-yil) 8x8 o`lchamdagi taxtada quyidagi donalar bo`lgan ekan: shox, fil, farzin va to`rtta piyodadan iborat to`rtta

to`plam bo`lgan. XVIII asrda ingliz tadqiqotchisi Xayrem Koks 4 kishilik chaturanga 2 kishilik zamonaviy shaxmatning paydo bo`lishiga zamin yaratgan degan. Duncan Forbes "Shaxmat tarixi" (1860) asarida keltirilgan farazda jon borday. Farazga ko`ra zamonaviy shaxmatning kelib chiqishiga zar o`ynashning din tomonidan taqiqlanishi tufayli kelib chiqqan deyiladi. Garold Myurrey o`zining "Shaxmat tarixi" (1913) asarida keltirishicha Koks-Forbes farazi bir necha ming yillik hind matnlarining noto`g`ri tarjimasi tufayli chaturanga 4 kishidan iborat o`yin deya atalishiga sabab bo`lgan deydi. Lekin chaturanga 4 kishi tomonidan o`ynalgani hali ham mashhur adabiyotlarda uchraydi.

Ma`lumotlarga ko`ra VI asr oxirida Chaturanga forslarga ma`lum bo`lgan va uni chatrang deyishgan. O`yin haqida o`rta fors tilidagi "Papakning o`g`li Ardashir amallari kitobi" (tax.600-yil) asarida keltiriladi. Forslarni arablar mag`lub etgandan so`ng (VII asr) chatrang bilan tanishishgan va arab tilida o`yinni shatranj deb nomlashgan.

Arab adabiyotlarida shatranj qoidalari batafsil ma`lum qilingan: g`alabaga mot, turg`unlik yoki raqibning barcha donalarini qirib tashlash orqali erishilgan. Donalarning zamonaviy shaxmat harakatlaridan farqli joylari farzinning (faqat bitta kvadrat va har qanday diagonal yo`nalishda harakatlanadigan dona) va fil (har qanday diagonal yo`nalishda harakatlanadi) va hech qanday almashtirish yo`q. Piyodalar esa faqat to`g`riga harakatlanib, qanotlardan hujumga o`tishda asosiy rol ni o`ylagan. Oxirgi qatorga yetib borganda esa farzinga aylangan. Shatranj uzoq muddatli turli taktikalar, manevrlarni o`z ichiga olgan sekin o`yin edi. Farzin va filning vazifasi o`z maydonlarini zaif nuqtalarini yopish va raqibning zaif nuqtalarini qidirib topib o`yinni nazorat qilishdan iborat edi. O`yin debyutida o`yinchining birinchi vazifasi piyodalardan foydalanib hujum va himoya konfiguratsiyasini tuzish bo`lar edi.

Shaxmat boshidanoq shariatga mos kelishi aniq emas edi. Shaxmat to`g`ridan-to`g`ri "Qur`on" da tilga olinmagan, muqaddas kitobda qimorga oid o`yinlar taqiqlangan edi. VIII asrning nufuzli diniy arboblardan Abu Hanifa shaxmatni maqbul, lekin makruh o`yin-kulgu turiga kirgazgan. Uning zamondoshi Malik ibn Anas shaxmatni so`zsiz harom deb bilgan, diniy ulamo va huquqshunos ash-Shafii o`zi shaxmat o`ynagan va bu aqliy yuksalish maqsadida amalga oshirilganda (masalan, harbiy qo`mondon o`ynaganda ayniqsa) hech qanday qoidalar buzilmasligini tushuntirdi. Abbosiylar sulolasi hukmronligi davrida (750) shatranj islom olamida keng tarqaldi. Tarixchilarning ta`kidlashicha shaxmat o`ynagan birinchi abbosiy xalifasi Horun ar-Rashid (786-809) bo`lib, u kuchli shaxmatchilarni jamlab ularni mukofotlagan ham ekan. Uning o`g`li xalifa al-Ma`mun 819-yili Xurosondan Bag`dodga ketayotib, o`z davrining eng kuchli shaxmatchilari bo`lgan Jobir al-Kufi, Abdeljafar al-Ansoriy va Zayrab Katai o`rtasidagi shaxmat bahslarini tomosha qiladi. Xalifa saroyida shaxmat risolalari paydo bo`la boshladi: kutubxonachi Ibn an-Nadim al-Adliy, ar-Roziy (IX-asrda), as-Suli, al-Lajlaj va ibn Aliklidis (X-asrda) asarlari bo`lgan. Al-Adliy ar-Roziyga qarshi o`yinda mag`lub bo`lgunga qadar o`z davrining eng kuchli shaxmatchisi

boʻlgan. Shaxmat oʻyini shu zaylda rivojlanib bordi va 1886-yilda jahon shaxmat boʻyicha birinchi jahon chempionati oʻtkazildi.

Oʻzbekiston zaminida shaxmat chuqur ildiz otganini tasdiqlovchi manbalar mavjud. 1972-yilda Dalvarzintepa (Surxondaryo)da olib borilgan arxeologik qazilmalar vaqtida Kushon davri (1—2-asrlar)ga oid shaxmat donalari, 1977-yilda Afrosiyob (Samarqand)da oʻtkazilgan tadqiqotlar chogʻida 7—8-asrlarga taalluqli 7 ta shaxmat donasi topilgan. 9-asrda yashagan arab olimi va shatranjchisi al-Adliyning yozishicha, shatranjdagi inson tafakkurini cheklagan shashxoldagi xollarning tushishiga qarab yurish shashxolning bekor qilinishi va bu oʻyinning rivojlanishida Oʻrta Osiyo xalqlari muhim rol oʻynagan. Abu Rayhon Beruniyning „Hindiston“, Abdurazzoq Samarqandiyning „Matlai saʼdayn va majmai bahrayn“, Alisher Navoiyning „Majolis unnafois“, „Lison uttayr“, Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ va boshqalar tarixiy asarlarda shaxmat (shatranj)ga oid qimmatli maʼlumotlar bor. Amir Temur davrida quchli shatranjchilar Samarqandda toʻplanishgan. Tabrizlik Ali ash-Shatranjiy (Oloviddin at-Tabriziy) Samarqandda oʻtkazilgan musobaqalarda gʻolib chiqqan. Shatranj haqida kitob yozib, unga oʻzining va 14-asrgacha Oʻrta Osiyoda yashagan koʻplab oliya (grossmeyster)larning mansubalarini kiritgan. Amir Temurning oʻzi bilan ham shatranj oʻynab turgan.

20-asrning 20-yillaridan Oʻzbekistonda shaxmatning zamonaviy qoidalari keng targʻib etilishi bu sport turining rivojlanishiga turtki berdi. Toshkent, Samarqand, Qoʻqon va boshqalar shaharlarda shaxmat toʻgaraklari ochildi. Azmiddin Xoʻjayev, Sergey Freyman, Poʻlat Saidxonov, Zokir Xoʻjayev kabilar shaxmatni targʻib etishda jonkuyarlik koʻrsatishdi. 1930-yildan erkaklar, 1935-yildan ayollar oʻrtasida Oʻzbekiston chempionatlari oʻtkazila boshlagan (Aleksandr Grushevskiy va Larisa Pinchuk eng koʻp — 8 martadan chempion boʻlishgan). Turli davrlarda Fyodor Duz-Xotimirskiy, Salo Flor, Tigran Petrosyan, Paul Keres, Aleksandr Kotov, Mark Taymanov, Viktor Korchnoy, Anatoliy Karpov kabi taniqli grossmeysterlarning Oʻzbekistonga kelib, maʼruzalar oʻqishi, bir yoʻla oʻyin (seans)lar oʻtkazishi, musobaqalarda qatnashishi mamlakatimiz shaxmati rivojiga samarali taʼsir etdi. 20-asrning 50-yillaridan boshlab Mamajon Muhitdinov, Ulugʻbek Elbekov, Sergey Pinchuk, Roman Kim, Alla Mkrtichan kabi shaxmat jonkuyarlarining yangi avlodi voyaga yetdi. Respublika shaxmat-shashka klubi foydalanishga topshirildi, turli toifadagi musobaqalar oʻtkazila boshlandi, gazeta va jurnallarda shaxmat ruknlari, Oʻzbekiston televideniyesida shaxmat koʻrsatuvi ochildi, shaxmatga oid kitoblarni nashr etish yoʻlga qoʻyildi. Isaak Birbrager, Yefim Ruxlis kabi shaxmat kompozitorlari turli tanlovlarda gʻolib chiqishdi. Georgiy Borisenkoga sirtqi shaxmat boʻyicha xalqaro grossmeyster unvoni berildi. Georgiy Aʼzamov esa Oʻzbekistondan yetishib chiqqan 1-xalqaro grossmeyster boʻldi (1984).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhitdinov M. O`zbekistonda shaxmatchilik, T. 1961;
2. Muhitdinov M., Shaxmat — koni hikmat, T. 1994.
3. O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, Asror Mo`minov
4. Линдер И. М. Линдер В. И. Гарри Каспаров. Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. М: АСТ, 2009 — 204—206 bet. ISBN 978-5-17-057379-0.
5. Суэтин, А. С. Столь долгое противоборство. Московский рабочий, 1989 — 3 bet. ISBN 5-239-00612-1.